

O STRUCTURĂ MORALĂ A REVOLUȚIEI FRANCEZE: TEORIA DREPTURILOR ȘI SPIRITUL REVENDICATIV¹

ALEXANDRU MAMINA

(*Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”*)

O tendință caracteristică a Revoluției franceze în primii săi ani, mai exact între 1789 și 1794, a fost accelerarea, sau altfel spus – radicalizarea. De altminteri, probabil tocmai în funcție de acest termen al radicalizării, Albert Mathiez, unul dintre istoricii consacrați ai Revoluției franceze, considera că aceasta s-a încheiat în momentul de maximă amplificare combativă, iulie 1794, odată cu înlăturarea iacobinilor de la conducere, spre deosebire de interpretarea comună, care o prelungește până în noiembrie 1799, adică până la instaurarea Consulatului. Radicalizarea se regăsește în plan politic, social și spiritual deopotrivă. Se regăsește în trecerea de la monarhia absolutistă la monarhia constituțională și apoi la republică; se regăsește în abolirea privilegiilor nobiliare, continuată cu una dintre cele mai profunde schimbări operate de Revoluție, și anume transferul de proprietate către țărani prin vânzarea pământurilor aparținând nobililor emigranți; se regăsește în măsurile adoptate în sensul laicizării, de la Constituția civilă a clerului – care desăvârșea de altfel aspirația mai veche a galicanismului de a avea o Biserică națională –, până la introducerea calendarului republican, ca expresie a voinței de refondare existențială pe o coordonată alocată până atunci viziunii creștine asupra lumii: temporalitatea. În tendința de radicalizare s-a originat inclusiv scindarea câmpului revoluționar unit la început, și celebrat ca atare la 14 iulie 1790, cu ocazia Sărbătorii Federației, în grupări politice și sociale adverse, succedându-se la putere în virtutea unei logici, sau mai bine zis a unei necesități istorice imposibil de controlat.

Dinamica impetuoasă a Revoluției franceze, aerul de fatalitate și adâncirea în universul represiv al Terorii, devenit pentru adversari un fel de marcă negativă a ideii revoluționare în general, l-au determinat pe Joseph de Maistre să proclame caracterul ei satanic, aproximativ în aceeași manieră în care avea să vorbească mai târziu Nikolai Berdiaev despre dimensiunea demoniacă a revoluției ruse. „Să ne amintim de marile ședințe – scria Joseph de Maistre! Discursul lui Robespierre împotriva sacerdoțiului, apostazia solemnă a preoților, profanarea obiectelor de cult, consacrarea Zeiței Rațiune și această grămadă de scene nemaiauzite, în care provinciile

¹ Articolul este bazat pe comunicarea susținută în cadrul conferinței „De la ideile Revoluției franceze la cultura protestului”, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, Academia Română, București, 11 iunie 2019.

își dădeau silința să depășească Parisul: toate acestea ies din cercul obișnuit al crimelor și par să aparțină unei alte lumi”². Am dat citatul nu pentru valoarea lui de adevăr, evident contestabilă, ci fiindcă transmite impresia multor contemporani că asistau la o transformare aproape ființială și de neoprit, indiferent dacă i se atribuia o însemnătate expiatorie sau emancipatoare. De partea revoluționarilor, Pierre Marat enunțase încă din 1774, în lucrarea *Chaînes de l’esclavage*, ideea potrivit căreia „Focurile subversiunii generează libertatea”³.

Cauzele radicalizării au fost multiple, structurale și conjuncturale în egală măsură. Germaine de Staël identifica o posibilă explicație în fuga peste hotare a nobilimii, care a privat monarhia constituțională de suportul social firesc și a deschis în acest fel calea supralicităților egalitare în spațiul public⁴. Fenomenul s-a accentuat pe măsură ce sociabilitatea elitistă a Vechiului Regim, organizată în confrerii religioase, loji masonice, saloane, academii de provincie, a fost înlocuită de civilitatea populară a cluburilor, secțiunilor și celebrărilor revoluționare⁵. Din perspectivă tocquevilleiană, cauza radicalizării a fost pătrunderea maselor în politică, împrejurare de natură să impună modificarea progresivă a cadrului instituțional în acord cu exigențele lor materiale și cu ideologia democratică de la care se revendicau⁶. Un alt element accelerator a fost cu siguranță războiul, întrucât avansul trupelor străine cu scopul restabilirii absolutismului a făcut imposibil compromisul cu monarhia și emigrația de la Koblenz, a impulsionat activismul revoluționar în armată și, cum observa François Furet, a diseminat în societatea franceză principiile democratice pe calea sentimentului de solidaritate națională împotriva inamicilor externi⁷.

Transpuse în planul subiectivității, și pe cale de consecință în registrul psihologiei colective, aceste cauze au alimentat succesiv entuziasmul, vocația înnoirii, dorința de revanșă socială, starea de insecuritate, exasperarea în fața foametei și a speculei, preocuparea de a identifica vinovații, obsesia complotului, furia, înfrâncenarea, spiritul de sacrificiu, care au conturat profilul totodată eroic și violent al Revoluției, reușind să o conducă la victorie, adică la stabilizarea Franței pe coordonatele unei republici burgheze. Codul Napoleon avea să le confirme peste câțiva ani în mod formal. Sunt, așadar, trăsături sau mai bine zis înclinații subiective multiplicat la scară națională (în sensul instituirilor teleologice despre care vorbea Geörg Lukács), recognoscibile cu predilecție în manifestările de masă ale revoluției, începând chiar de la redactarea caietelor de doleanțe, dar mai ales în evenimentele ulterioare: ocuparea Bastiliei, aducerea familiei regale de la Versailles la Paris, masacrele din

² Joseph de Maistre, *Considérations sur la France*, Éditions Imprimerie Nationale, <1994>, p. 81.

³ Michel Vovelle, *La mentalité révolutionnaire. Société et mentalités sous la Révolution française*, Paris, Éditions Sociales, 1985, p. 87–88.

⁴ Germaine de Staël, *Considérations sur la Révolution française*, Paris, Tallandier, <1983>, p. 256.

⁵ Michel Vovelle, *op. cit.*, p. 110.

⁶ A se vedea Samuel P. Huntington, *Revolution and political order*, în Jack A. Goldstone (edited by), *Revolutions. Theoretical, Comparative, and Historical Studies*, San Diego, New York, Chicago, Atlanta, Washington D.C., Sydney, Toronto, Harcourt Brace Jovanovich, Publishers, 1986, p. 42.

⁷ François Furet, *La Révolution, de Turgot à Jules Ferry. 1770–1880*, Hachette, <1988>, p. 115.

septembrie 1792, plecarea voluntarilor pe front, campaniile de nimicire din Vandeea, victoria de la Fleurus – ca să ne limităm la numai câteva exemple majore. Istoriografia privilegiază, într-adevăr, episoadele spectaculoase și cu urmări evidente, la fel cum literatura și arta găsesc în aceleași episoade, cu impact emoțional, surse de inspirație. Uciderea lui Marie Thérèse Louise, prințesă de Lamballe, moartea lui Pierre Marat, șuaneria, succesele lui Napoleon Bonaparte au incitat de-a lungul timpului imaginarul în ambele tabere. Există însă și expresii mai puțin dramatice, la fel de semnificative, ale subiectivității aferente revoluției. Una dintre ele a fost plantarea așa-numiților arbori ai libertății, corespunzând imaginii arhetipale de ax al lumii, gest simbolic susceptibil să evoce, în termenii comuni credințelor arhaice, sentimentul participării la un act întemeietor cu valoare universală.

În contextul motivațiilor subiective ale radicalizării dorim să remarcăm importanța teoriei drepturilor omului și cetățeanului, întrucât din afirmarea sa programatică, propagandistică și normativă a decurs conștiința drepturilor individuale, concepute ca fiind naturale, deci în principiu absolute și netranzaționabile. Proclamată în Adunarea Națională, colportată în presă și cluburi, devenită la limită criteriu de autentificare a civismului și patriotismului, teoria drepturilor a legitimat și impulsionat spiritul revendicativ, în orizontul de așteptare deschis inevitabil între opțiunile ideale și posibilitățile concrete de realizare. Decalajul teorie – practică a rămas de altfel o piatră de încercare pentru liberalismul clasic, din secolul al XIX-lea, care a încercat să disjungă experiența politică a momentului 1789 de experiența politică a momentului 1793, atrăgându-și prin urmare critici de inconsecvență ori de mercantilism din partea radicalilor și a socialiștilor. La început însă, Revoluția franceză s-a revendicat de la o teorie a drepturilor în esență democratică, de inspirație rousseauistă, centrată în jurul principiilor libertății și egalității; o teorie pe care oamenii de atunci au luat-o în serios și au încercat să o aplice, cu rigoarea impusă de un imperativ moral. Cum declara la 1 august 1789 contele Mathieu de Montmorency în Adunarea Națională: „Pentru a ridica un edificiu, trebuie puse temeliiile; nu se trag concluzii fără a se fi stabilit principii; iar înainte de a se alege mijloacele și de a se deschide calea, trebuie să se asigure un scop. Este important de a declara drepturile omului înaintea constituției, deoarece constituția nu este decât urmarea, nu este decât încheierea acestei declarații. Este un adevăr pe care exemplele Americii și ale multor alte popoare, ca și discursul dlui. arhiepiscop de Bordeaux, l-au făcut evident. Drepturile omului în societate sunt eterne; nu este nevoie de nici o sancțiune pentru a le recunoaște”⁸.

Dezbaterile Revoluției au avut așadar un caracter profund normativist, adică au vizat, măcar în intenții, conformitatea deciziei politice cu dreptul aprioric. Sunt pagini întregi în *Arhivele parlamentare* cu disputele principiale în jurul chestiunii dacă judecata regelui detronat – Ludovic Capet, cum era numit atunci – trebuia sau nu să fie supusă sancțiunii poporului, argumentele pro și contra variind în funcție de modul în care deputații considerau că poporul sancționa voința adunării legislative,

⁸ *Archives parlementaires de 1787 à 1860*, Tome VIII, Librairie Administrative de Paul Dupont, 1875, p. 320.

sau că adunarea sancționa voința poporului, în cazul de față exprimată deja la 10 august 1792. Același respect formal pentru principii și legalitate s-a regăsit în comportamentul lui Maximilien Robespierre la 9 thermidor anul II (27 iulie 1794), când a ezitat să ordone asaltul trupelor Comunei pariziene asupra Convenției Naționale tocmai deoarece aceasta materializa suveranitatea națională, de la care se revendicase până atunci puterea Comitetului Salvării Publice. (Este unul dintre motivele pentru care comparația cu Vladimir Ilici Lenin apare de nesușinut, liderul bolșevic neavând nicio rețineră, dacă interesele partidului său au cerut-o, să dizolve după numai o zi de lucrări Duma de Stat aleasă în ianuarie 1918).

Asumarea teoriei drepturilor ca obligativitate a generat o tensiune recurentă și, pe cale de consecință, instabilitate, în primul rând la nivel instituțional, regimul revoluționar trecând în zece ani prin cinci formule de organizare: monarhia constituțională, republica girondină, Teroarea montagnardă, Convenția thermidoriană și, în legătură cu ea, Directoratul, până să se revină la sistemul puterii personale, investită însă nu în virtutea dreptului divin, ci a suveranității naționale. Tensiunea și instabilitatea s-au perpetuat și în secolul următor, cel puțin până în vremea Republicii a III-a, când se poate considera că principiile de la 1789 au fost asimilate în societatea franceză și Revoluția, ca să reluăm expresia lui François Furet, a intrat în port. Problema era că respectivele formule de organizare, sub greutatea intereselor sau a circumstanțelor, nu aplicau la modul absolut, integral, drepturile naturale, expunându-se în acest fel unei crize de legitimitate. Monarhia constituțională, spre exemplu, a limitat în fapt principiul egalității politice prin introducerea votului censitar, în timp ce, sub regimul Terorii, constituția democratică adoptată în 1793 a fost suspendată până la încheierea păcii. În contextul discrepanței dintre teorie și practică a existat întotdeauna o forță de opoziție care să acuze acest decalaj, prevalându-se de teoria drepturilor pentru a înlocui puterea în funcție.

În al doilea rând, teoria drepturilor a fost de natură să alimenteze în mentalul colectiv cultura protestului, sau cu alte cuvinte spiritul revendicativ; să ridice atitudinea contestatară la rangul de structură eficientă a vieții politice, inițial în Franța, apoi în întreaga Europă influențată de ideologia revoluționară. Aceasta fiindcă drepturile omului nu erau afirmate la modul abstract, ci în contextul relației de putere dintre cetățeni și guvernanți. Mai precis, drepturile presupuneau, prin însăși calitatea lor de drepturi, obligația corelativă a conducătorilor de a le respecta. Oamenii fuseseră obișnuiți să accepte relativ pasivi orice situație, fie și neplăcută, deoarece le apărea normală sau chiar justificată în ordine spirituală (sancțiunea divină a regimului absolutist). Din momentul în care au dobândit conștiința propriilor drepturi, însă, din momentul în care au fost convinși că o anumită guvernare nu li se impunea metafizic, ci decurgea din voința lor, au început să le ceară socoteală conducătorilor și, de asemenea, să revendice statutul de participanți activi în luarea deciziilor. Teoria drepturilor a legitimat așadar presiunea socială asupra instituțiilor, poporul în stradă acționând ca actor politic de sine stătător.

Mișcarea populară a parcurs un proces de relativă încadrare organizatorică și programatică, de la izbucnirile spontane din 1789 („Marea Frică”, marșul femeilor către Versailles) până la ipostazele revendicative ale „turbaților” și hébertiștilor. Odată pornită, ea a reprezentat un factor de radicalizare prin aceea că a impus Adunării Naționale și apoi Convenției problematica social-economică a țăranilor, artizanilor, comercianților de rând, a capilor de familie confrunțați cu dificultățile inflației și speculei, în contrast cu noii îmbogățiți ai Revoluției, care-și găsiseră purtătorii de cuvând în gruparea „indulgenților”. Mișcarea populară a pus în practică modelul democrației participative, în virtutea căruia poporul, ca titular de drept al suveranității, se putea îndrepta inclusiv împotriva reprezentanței naționale, cum s-a întâmplat la 31 mai – 2 iunie 1793. Iacobinii, deși au beneficiat de pe urma insurecției din 31 mai – 2 iunie 1793, au perceput acțiunea poporului înarmat cu destulă rezervă, în sensul că o acceptau ca formă de presiune, dar nu erau de acord ca ea să se substituie adunării deputaților. Viziunea centralistă și respectul lor pentru forma legală nu se acorda cu agitațiile destul de incontrolabile ale hébertiștilor, motiv pentru care Maximilien Robespierre i-a și eliminat, în contrapartită cu facțiunea dantonistă. Mișcarea populară a formulat, totodată, proiectul încă nedefinit doctrinar al democrației sociale, ce susținea că egalitatea drepturilor civice nu era viabilă fără egalitatea averilor. Sau cum declara Jacques Roux la bara Convenției: „Libertatea nu este decât o fantomă iluzorie când o clasă de oameni poate să o înfometeze nepedepsită pe alta. Egalitatea nu este decât o fantomă iluzorie când bogatul, prin monopol, exercită dreptul de viață și de moarte asupra semenului său”⁹. Petiția citită de acesta cuprindea sintetic toată critica socialistă și creștină de mai târziu la adresa societății burgheze, argument pentru Pierre Gaxotte să vorbească despre comunismul Terorii, iar pentru Albert Soboul să identifice un antagonism de clasă *avant la lettre* între segmentul proletarizat al sanculoților, pe de o parte, respectiv burghezia comercială și industrială, pe de altă parte. Ambele teze se resimt însă de pe urma opțiunilor politice ale autorilor, întrucât mișcarea populară din timpul Revoluției franceze nu a fost o mișcare atât a proletarilor, cât a micilor proprietari afectați de criza financiară și alimentară, care au identificat în imaginea republicii virtuoză, vehiculată de iacobini, justificarea ideologică pentru a se debarasa de așa-numiții acaparatori.

Invocarea drepturilor, sau altfel spus maximalismul revoluționar, a reprezentat așadar pe termen scurt o sursă de instabilitate politică, fapt remarcat de conservatori și adus ca argument împotriva ideii revoluționare ca atare. Un argument înșelător totuși, câtă vreme, pe de o parte, necesitatea revoluției se justifică prin însăși existența sa, conform sintagmei hegeliene că tot ce este real este și rațional, adică își află explicația în propria factualitate. Pe de altă parte, instabilitatea nu a fost o fatalitate: pe termen lung, odată cu asumarea principiilor democratice în societate, disputele politice nu au mai vizat neapărat schimbarea regimului, ci modul de gestiune a conflictului

⁹ Apud Pierre Gaxotte, *La Révolution française*, (Paris), Arthème Fayard, (1928), p. 353.

social în cadrul acestuia. Inclusiv marxiștii „ortodocși”, apoi eurocomuniștii, au considerat că sistemul reprezentativ oferea condiții favorabile pentru a realiza revoluția din interiorul său, pe cale legislativă.

Să mai adăugăm că, de-a lungul procesului de liberalizare și democratizare, teoria drepturilor s-a dovedit mai aptă să motiveze acțiunile contra absolutismului, oferind totodată un suport mai convingător noului regim, decât ar fi putut-o face afirmarea strict a calculului de oportunitate. Sub acest aspect este relevant ceea ce remarcă Benjamin Constant în legătură cu argumentația utilitaristă a lui Jeremy Bentham, într-un text intitulat tocmai *Despre drepturile individuale*: „Dreptul este un principiu, utilitatea nu e decât un rezultat. Dreptul este o cauză, utilitatea nu e decât un efect. A dori să subordonezi dreptul utilității înseamnă a dori să subordonezi regulile eterne ale aritmeticii intereselor noastre cotidiene. [...] Spuneți-i unui om: «Aveți dreptul să nu fiți condamnat la moarte sau privat de avere în mod arbitrar». Îi dați o cu totul altă senzație de siguranță decât să-i spuneți: «Nu e util să fiți condamnat la moarte sau privat de avere în mod arbitrar». Se poate demonstra și am recunoscut-o deja, că într-adevăr așa ceva nu e niciodată util. Dar vorbind despre drept, prezentați o idee care nu ține de nici un calcul. Vorbind despre utilitate, dați impresia că propuneți readucerea problemei în discuție și supunera ei unei noi verificări”¹⁰.

UNE STRUCTURE MORALE DE LA RÉVOLUTION FRANÇAISE: LA THÉORIE DES DROITS ET L'ESPRIT REVENDICATIF

Résumé

L'article analyse, parmi les éléments psychologiques et d'imaginaire politique qui ont accéléré le parcours de la Révolution française, l'importance de la théorie des droits naturels. Colportée par la presse et dans les assemblées révolutionnaires, cette théorie est devenue en effet la référence normative absolue de l'engagement politique, en tant que motivation et enjeu de tout changement institutionnel. De cette façon, assimilée dans la conscience publique, la théorie démocratique des droits naturels représenta une cause de la radicalisation entre 1789 et 1794, d'autant plus que les institutions n'ont pas toujours consacré d'une manière intégrale les traits égalitaires affirmés en principe. Elle engendra aussi une culture politique du proteste, légitimée par le fait que, selon la théorie, le gouvernement était le résultat de la volonté des citoyens, donc ils avaient tout droit de lui imposer leur indignation et leurs désirs.

Mots-clef: Révolution française, droits naturels, esprit revendicatif.

¹⁰ Benjamin Constant, *Despre libertate la antici și la moderni*, «Iași», Institutul European, 1996, p. 180–181.